

Justyna Rogińska

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-7152-4851

Kompendium wiedzy o autorach kalendarzy i ich dziełach

Handbook of Calendar Makers and Their Works

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, cz. 1, *Einführung und Verzeichnisse*, Jena 2020 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 9), ss. 407.

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, cz. 2, *Kalendermacher Achalm – Heldvader*, Jena 2020 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 9), ss. 501.

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, cz. 3, *Kalendermacher Heller – Reinstein*, Jena 2020 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 9), ss. 501.

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, cz. 4, *Kalendermacher Reisacher – Zorawsky*, Jena 2020 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 9), ss. 504.

Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=Startseite [dostęp 18.03.2021].

The article discusses the publications of Klaus-Dieter Herbst, crowning nearly twenty years of his research on early modern calendars. These unique works are presented in two versions: in the ninth volume of a series titled *Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, published in 2020, and the website that has been systematically updated since 2014. The printed version includes an introduction to calendar matters (Part One) and a three-part biographical and bibliographic dictionary, devoted to the calendar makers, their career paths, family relationships, and calendar and publication achievements. The article outlines the specifics and structure of this publication, pointing to the ingenious solutions employed there and interesting problems raised.

Keywords: calendars

Słowa kluczowe: kalendarze

Kim był *Kalendermacher*? Na to pytanie odpowiada Klaus-Dieter Herbst w ogłoszonej w 2020 r. drukiem pozycji *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*. Polska terminologia kalendariograficzna ma z tym określeniem niemały kłopot, nie istnieje

bowiem w naszym języku idealny odpowiednik, który oddawałoby istotę tego pojęcia. Dziewiętnastowieczne słowniki podpowiadają: kalendarzopis, kalendarzownik, kalendarznik, układacz kalendarzy, pisarz kalendarzy¹. Współczesna literatura przedmiotu nie radzi sobie z tym terminem, nie mogąc zdecydować między „autorem” a „redaktorem kalendarzy”². W związku z tym już na samym początku napotykały trudne do pokonania komplikacje natury terminologicznej.

Problemy w definiowaniu rozpoczynają się już na etapie ustalania, co polskojęzyczna historiografia rozumie przez oba pojęcia, zwłaszcza że płaszczyzny interpretacji zarysowują się dwie. Pierwszą stanowi rozróżnienie pomiędzy samodzielnym opracowaniem kalendarza, a wykorzystaniem do jego sporządzenia obcych materiałów. Odnosi się wrażenie, że w wielu wypadkach termin „redaktor kalendarzy” stosuje się dla podkreślenia małego wkładu własnego autora, który opracowywał manuskrypt kalendarza na bazie obcych tekstów: spisywał obliczenia astronomiczne z efemeryd, formułował przepowiednie astrologiczne na podstawie schematów, streszczał lub kompilował znajdujące się w ogólnym obiegu druki do dodatków. W takim ujęciu posługiwanie się cudzymi materiałami w komponowaniu kalendarza sprowadzałyby zadania autora do ich redakcji³. Tak rozumianego pojęcia nie można natomiast mylić z redakcją kalendarzy (*Kalenderredaktion*), o której pisze Herbst. Schyłek XVII w. przyniósł bowiem wariant współtworzenia kalendarzy, głównie tych anonimowych lub sygnowanych pseudonimami. Oznaczało to, że za przygotowanie poszczególnych części kalendarza odpowiedzialne były różne osoby. Podział zadań w takim wypadku mógł polegać na oddzielnym opracowaniu obliczeń astronomicznych i prognoz astrologicznych, dodatków informacyjnych oraz wykazów poczt i jarmarków (cz. 1, s. 101). Nawiązywałoby to z kolei do drugiej płaszczyzny interpretacji, rozróżnienia pomiędzy indywidualnym a zbiorowym przygotowaniem manuskryptu kalendarza.

Na potrzeby niniejszych rozważań, których zadaniem nie jest rozstrzygnięcie zagadnień terminologicznych, pozostanmy przy określeniu „autor kalendarzy”, mając w pamięci pewną niedoskonałość tego pojęcia, nieeksponującego należycie złożoności procesu powstawania manuskryptu kalendarza i możliwości współuczestniczenia w nim innych osób. W kontekście całej publikacji pojęcie to jest jeszcze o tyle niefortunne, że nie sygnalizuje w żaden sposób obecności żeńskiego pierwiastka w kalendariografii, a przecież mamy autorki oraz współautorki kalendarzy. Dwie otrzymały u Herbstą własne biogramy: Salome Schimpfer⁴ oraz Magdalena Zeger, kolejne dwie – Maria Margaretha i Christina Kirch⁵ – z racji pomocy

1 [J.S. Bandtkie], *Nowy słownik kieszonkowy niemiecko-polsko-franzuski. Nowa edycja zupełnie poprawiona*, t. 1, Wrocław 1839, s. 552; K.C. Mrongowiusz, *Dokładny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1854, s. 429; S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 3, Lwów 1857, s. 121; J.P. Jordan, *Dokładny słowniczek polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Lipsk [b.r.], s. 86.

2 Problemy literatury polskojęzycznej z precyzją terminologiczną sygnalizuje A. Bryłka-Jesionek, *Nowożytna kalendariografia Śląska do połowy XVIII wieku. Katalog*, Katowice 2018. Autorka zwraca uwagę nie tylko na zagadnienie „autor” vs. „redaktor kalendarzy” (s. 25–26), dopatruje się również rozmycia znaczeń we współistnieniu pojęć „kalendarz” i „wydawnictwo kalendarzowe” (s. 17–19).

3 B. Rok, *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 606, *Historia*, 37), s. 12; M. Gorczyńska, *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, Lublin 1999, s. 33–43; A. Bryłka-Jesionek, op. cit., s. 25–26.

4 W publikacji Herbstą zapisana jest w formie, w jakiej figuruje na kartach tytułowych swoich kalendarzy, tzn. jako Salome Schimpferin, z nieusuniętym sufiksem -in, stosowanym w tym okresie do tworzenia kobiecych nazwisk.

5 W biogramach Gottfrieda i Christfrieda Kirchow prezentowana jest jeszcze jako Christine Kirch, choć autor rozpoznał poprawną wersję jej imienia, o czym przeczytać można na prowadzonej przez niego stronie internetowej: Gottfried Kirch (1639–1710) – Astronom und Kalendermacher, gottfried-kirch-edition.de [dostęp 06.04.2021].

świadczonej w przygotowaniu kalendarzy, trafiły do biogramów Gottfrieda i Christfrieda Kirchów. Osobnym, nie mniej ciekawym, wątkiem jest istnienie kobiecych pseudonimów, np. Sibylla Ptolomaein, pod którym krył się Gottfried Kirch.

Kim wobec tego był *Kalendermacher*⁶? Oddajmy w końcu głos autorowi publikacji:

to osoba, która opracowuje kalendarzowe, astronomiczne oraz astrologiczne podstawy i informacje rocznego kalendarza oraz wykorzystuje je do rękopiśmienniczego kalendarza albo od wynalezienia druku w połowie XV w. przekazuje w formie manuskryptu do opublikowania drukarzowi lub wydawcy, otrzymując za to honorarium (cz. 1, s. 101).

Autorów wyłoniono z kart tytułowych kalendarzy typu *Schreibkalender*⁷. Oznacza to, że czas właściwy publikacji otwiera informacja o istnieniu wydanego w 1539 r. w Norymberdze kalendarza Dionysiusa Sibenburgera na 1540 r., pierwszego znanego kalendarza tego rodzaju⁸. Według ustaleń Herbsta do 1593 r. na stronach tytułowych przedstawiano tylko realne osoby. Od kalendarza na 1594 r. pojawiają się pseudonimy, a wprowadzenie kryptonimów datuje on na lata 1590–1594. Cezurę końcową szczegółowych badań stanowi 1700 r. Zewnętrzne ramy chronologiczne uwzględniają jeszcze małe grono autorów, pojawiających się w kalendarzach do 1750 r. (cz. 1, s. 9). Dodatkowo wyłoniono niewielką grupę nazwisk do 1850 r., nie otrzymały one jednak własnych artykułów biograficznych.

Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher jest częścią *Acta Calendario-graphica*, serii wydawniczej ukazującej się pod redakcją Herbsta od 2008 r. Seria składa się z dwóch części. W *Kalenderreihen* drukowane są faksymilia kalendarzy z XVII w. W *Forschungsberichte* ukazują się najnowsze wyniki badań nad kalendarzami typu *Schreibkalender*⁹. Recenzowana pozycja należy do 9 tomu *Forschungsberichte* i dzieli się na cztery części, które tworzą: wprowadzenie i wykazy (cz. 1, *Einführung und Verzeichnisse*) oraz artykuły biograficzne autorów kalendarzy (*Kalendermacher* – cz. 2, *Achalm-Heldvader*, cz. 3, *Heller-Reinstein*, cz. 4, *Reisacher-Zorawsky*).

Publikacja, która ukazała się w 2020 r., to jeden z finalnych rezultatów projektu *Erarbeitung eines biobibliographischen Handbuchs der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, realizowanego przez Herbsta w latach 2014–2017 ze środków Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG)¹⁰. Przygotowanie słownika, a w szczególności realizacja tak szeroko zakrojonych badań, nawet w ramach trzyletniego projektu, nie byłaby możliwa, gdyby nie opierała się na solidnej bazie, wypracowanej przez tego autora w ramach innych inicjatyw. Wskazać można tutaj realizowany w latach 2002–2005 projekt DFG *Edition der Korrespondenz von Gottfried Kirch*¹¹. Zwieńczony wydaniem w 2006 r. kore-

6 W języku niemieckim osoby, które zajmowały się przygotowaniem kalendarzy, nazywa się również: *Kalenderschreiber*, *Kalendersteller*, *Kalendariograph*.

7 Publikacja koncentruje się na autorach kalendarzy typu *Schreibkalender* i jego dominującym formacie 4° (Quart). Wybiórczo włączono tych twórców, których działalność obejmowała jedynie kalendarze innych formatów. W publikacji nie uwzględniono autorów kalendarzy ściennych sprzed 1540 r.

8 Najstarszy zachowany egzemplarz tego kalendarza powstał na 1541 r.

9 Gottfried Kirch (1639–1710) – Astronom und Kalendermacher, gottfried-kirch-edition.de [dostęp 06.04.2021].

10 GEPRIS – Geförderte Projekte der Deutschen Forschungsgemeinschaft, gepris.dfg.de/gepris/OCTOPUS [dostęp 06.04.2021].

11 Ibid.

spendencji tego astronoma, stanowi ważny element słownika biograficzno-bibliograficznego¹². Kirch utrzymywał relacje z 20 twórcami kalendarzy, a jego korespondencja zawiera wzmianki o kolejnych 37 autorach (cz. 3, s. 178–179). Budowę bazy słownika wspomogły też inne projekty DFG: *Die wissenschaftliche Professionalisierung des Kalenderwesens im 17. Jahrhundert im Kontext der Frühaufklärung* (2006–2008)¹³ i *Aufbau des Portals historischer Kalender im Internet mit rund 1.500 Schreibkalendern online* (2009–2011)¹⁴.

Złożona z czterech części publikacja jest dziełem, które podsumowuje i zbiera dorobek Herbst, wieńcząc prawie dwie dekady jego badań nad wczesnonowożytnymi kalendarzami. Odzwierciedla to w szczególności konstrukcja pozycji. Część pierwsza, wprowadzająca, reasumuje dotychczasowe badania tego autora. Trzy pozostałe części z biogramami twórców kalendarzy to książkowa wersja strony internetowej *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*¹⁵. Opracowana między 2014 a 2017 r., została w latach 2019–2020 zaktualizowana i w takiej postaci trafiła do druku¹⁶. Współistnienie tych obu wersji było celowym założeniem autora, który zaoferować chciał czytelnikowi korzyści płynące z obu tych form. Z racji osobliwej natury całego dzieła podjęte w artykule rozważania dotyczyć będą również jego wersji online¹⁷.

Podstawa bibliograficzna pracy prezentuje się imponująco, rozpisana na 105 stronach stanowi 1/4 objętości części pierwszej (cz. 1, s. 202–307). Dodatkowo, jako że mamy do czynienia ze słownikiem biograficzno-bibliograficznym, każde hasło zawiera oprócz spisu literatury przedmiotu, także wykazy kalendarzy oraz publikacji danego autora. Obszerność zgromadzonych materiałów potęguje jeszcze baza źródłowa. Badania objęły biblioteki i archiwa nie tylko w Niemczech, lecz też w Polsce, Francji, Włoszech, Czechach, Rosji, Szwajcarii, Szwecji, Austrii, Anglii, a także Stanach Zjednoczonych (cz. 1, s. 308–313). Oprócz kwerend archiwalno-bibliotecznych Herbstowi udało się dotrzeć do kilku spuścizn, znajdujących się w prywatnych rękach potomków autorów kalendarzy (cz. 1, s. 14)¹⁸.

Publikacja łączy cechy słownika biograficzno-bibliograficznego z podręcznikiem dzieła kalendarzowego. Na kompendialny charakter pozycji wskazuje część pierwsza, która wprowadza w podstawy wiedzy o kalendarzach, przyczyniając się do lepszego rozumienia biogramów. Ponadto artykuły w trzech pozostałych częściach odślaniają kolejne aspekty

- 12 *Die Korrespondenz des Astronomen und Kalendermachers Gottfried Kirch (1639–1710)*, t. 1–3, red. K.-D. Herbst, Jena 2006.
- 13 Deutsche Presseforschung Bremen, deutsche-presseforschung.net [dostęp 06.04.2021]. Rezultatem projektu były publikacje: K.-D. Herbst, *Verzeichnis der Schreibkalender des 17. Jahrhunderts*, Jena 2008 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 1); idem, *Die Schreibkalender im Kontext der Frühaufklärung*, Jena 2010 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 2).
- 14 Gottfried Kirch (1639–1710) – Astronom und Kalendermacher, gottfried-kirch-edition.de [dostęp 06.04.2021]; efektem projektu była digitalizacja zawierającej około 1500 kalendarzy kolekcji Stadtarchiv Altenburg i udostępnienie jej na portalu internetowym journals@UrMEL, zs.thulb.uni-jena.de [dostęp 06.04.2021], prowadzonym przez Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena (ThULB).
- 15 K.-D. Herbst, *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=Startseite [dostęp 06.04.2021]. Otwierający ramy chronologiczne projektu i portalu internetowego rok 1550 odbiega od cezury początkowej publikacji. Wynika to z faktu, że do 2015 r. za autora pierwszego kalendarza typu *Schreibkalender* uważano Johanna Schrötera i jego kalendarz na 1553 r., wydrukowany w 1552 r. w Wiedniu.
- 16 Gottfried Kirch (1639–1710) – Astronom und Kalendermacher, gottfried-kirch-edition.de [06.04.2021].
- 17 Pod względem strukturalno-kompozycyjnym słownik biograficzno-bibliograficzny nie różni się od jego wersji dostępnej online. W odniesieniu do zawartych w obu formach informacji mogą występować subtelne różnice.
- 18 Dotyczy haseł: Friedricha Büthnera, Nicolausa Schmidta, Moritza Steinmetza, Eberharda Welpera.

problematyki kalendarzowej, dopełniając wiadomości z pierwszej części bardziej szczegółowymi rozważaniami. Tam też mierzy się autor z próbą oszacowania znaczenia dorobku poszczególnych twórców w kalendarjografii niemieckiej doby wczesnonowożytnej.

Część pierwszą rozpoczyna tradycyjne ujęcie problematyki kalendarzowej, koncentrujące się na historii tego medium oraz zadań, jakie spełniało we wczesnonowożytnym społeczeństwie¹⁹. Funkcje te sklasyfikować można w dwóch podgrupach. Pierwszą są charakterystyczne dla wszystkich kalendarzy funkcje ogólne. Autor przystępuje do ich prezentacji od nawiązującej do nazwy *Schreibkalender* możliwości wykorzystania kalendarza do sporządzania prywatnych notatek. Dalej, zgodnie z przyjętą w niemieckiej historiografii konwencją, pochyła się nad funkcjami klasyfikowanymi jako orientacja, informacja, rozrywka i kształcenie. Drugą podgrupę stanowią funkcje specjalne, charakterystyczne tylko dla wybranych kalendarzy. Należy do nich rozpatrywanie kalendarza jako nośnika treści oświeceniowych, środka upowszechniania kazań, platformy uczonej komunikacji z jednej, publicznych sporów i dyskusji z drugiej strony oraz roli kalendarza w autopromocji jego twórcy.

Autor nie wprowadza do problematyki w standardowy sposób, nie obudowuje wywodu opisem kompozycji kalendarzy oraz analizy ich zawartości, lecz przekierowuje zainteresowanie na odbiorcę i definiuje grupy nabywców kalendarzy. Przedstawiając w ujęciu chronologicznym zgromadzone dane o nakładach kalendarzy, ukazuje skalę upowszechnienia tego medium między XVI a XVIII w. W podobnym układzie podejmuje się jeszcze jednego zagadnienia: przeglądu cen kalendarzy. Przy zróżnicowanych systemach monetarnych tamtych czasów ta wiedza czytelnikowi na wiele by się nie zdała, gdyby nie umieszczono ich (tam, gdzie było to możliwe) na tle cen żywności i artykułów użytku codziennego. Dalej autor zagląda na chwilę w kulisy relacji twórców kalendarzy z wydawcami i drukarzami, przybliżając zasady ich współpracy i wypłacane honoraria.

Następujący po tym rozdział uznać można za wstęp do badań prozopograficznych grupy, jaką byli twórcy kalendarzy²⁰. Herbst opisuje tutaj korelację wprowadzenia pseudonimów i kryptonimów z obniżeniem statusu społecznego autorów kalendarzy. Stara się ustalić, z jakich kręgów zawodowych rekrutowały się osoby, trudniące się pisaniem kalendarzy. Niemniej ten bezpośrednio odwołujący się do części słownikowej rozdział pozostawia pewien niedosyt. Zwłaszcza że prezentuje się czytelnikowi dalsze, wymagające jeszcze szczegółowej analizy zagadnienia, dotyczące pochodzenia, wykształcenia, wyznania, wieku rozpoczęcia pracy nad kalendarzami itd.

Zarysowana w ten sposób problematyka, podana z perspektywy kalendarza drukowanego, jego odbiorcy i twórcy dobrze przygotowuje do lektury części słownikowej. Uzupełniają ją indeksy autorów kalendarzy w porządku alfabetycznym i chronologicznym (według pierwszego zachowanego egzemplarza kalendarza danego autora) oraz autorów bez artykułów do 1850 r. Następują po nich kolejne indeksy: drukarzy i wydawców, członków rodziny oraz przewijających się przez biogramy pozostałych osobowości (szlachty,

19 Interesującą klasyfikację funkcji kalendarzy, bazującą na badaniach kalendarzy staropolskich, przedstawił Maciej Janik. Wyróżnił on funkcje: sfery temporalnej, sfery poznawczej, sfery aksjologicznej, sfery społeczno-politycznej, sfery ludycznej, sfery estetycznej. M. Janik, *Kalendarjografia polska od XVI–XVIII wieku. Próba typologii*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 29–30.

20 Rozdział 3 jest przedrukiem artykułu: K.-D. Herbst, *Die Kalendermacher – Namen, Leumund, sozialer Status*, [w:] *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540-1850)*, red. K.-D. Herbst, W. Greiling, Bremen 2018 (*Presse und Geschichte – Neue Beiträge*, t. 124), s. 19–43.

mieszczan, chłopów, rzemieślników, uczonych, duchownych, nauczycieli, muzyków, studentów), a także miejsc druku i wydania. Część pierwszą kończy ekskurs do portalu journals@UrMEL, prowadzonego przez Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena²¹. Zawiera on dwa wykazy, ułatwiające korzystanie ze znajdującej się tam zdigitalizowanej kolekcji kalendarzy.

Słownik biograficzno-bibliograficzny tworzą trzy pozostałe części tej publikacji. Zawiera on 781 haseł biograficznych, z których 776 wyłoniono z kart tytułowych kalendarzy i uzupełniono je 5 dodatkowymi artykułami²². Trzon słownika, tzn. 701 haseł, stanowią nazwiska odnalezione w kalendarzach do 1700 r. Wśród nich 115 to pseudonimy, które w 62 przypadkach udało się rozwiązać (cz. 1, s. 9). Artykuły słownika składają się z trzech części. Nagłówek rozpoczyna nazwisko i imię autora oraz zaczerpnięty z karty tytułowej jednego z kalendarzy cytat go przedstawiający. Po informacji o dacie i miejscu urodzenia oraz śmierci następują ramy czasowe, określające moment pierwszego i ostatniego pojawienia się nazwiska autora w kalendarzu. Kolejno wymienione są pseudonimy, pod którymi tworzył, oraz nazwiska osób, których serie kalendarzowe przejął. Korpusem artykułu jest biogram. Trójdzielną strukturę zamykają wykazy: prowadzonych serii kalendarzy²³, miejsc ich druku i wydawców, pozostałych prac drukowanych danego autora, informacji bibliograficznych oraz fragmentów źródeł. Biogramy wzbogacają ilustracje. Tak przyjęta konstrukcja jest logiczna i spójna dla wszystkich trzech części.

Nie ma natomiast jednego wzoru, według którego komponowane były biogramy. W konsekwencji sporządzone są one raz w układzie chronologiczno-problemowym, a raz w problemowym. W artykułach z układem problemowym brakuje także jednego klucza, według którego opisywano pojedyncze zagadnienia problemowe. Wprawdzie autor zwykle rozgranicza wątki biograficzne (pochodzenie, kształcenie, ścieżka kariery, rodzina) od działalności kalendarzowej, nie jest to jednak regułą.

Podanym na wstępie każdego artykułu biograficznego imionom i nazwiskom towarzyszą cytaty z kart tytułowych kalendarzy, prezentujące ich autorów. Takie samookreślenia są źródłem informacji o pochodzeniu, zawodzie i sprawowanych stanowiskach, można je zatem wykorzystać w badaniach biograficznych. Do tego rozwiązania ucieka się Herbst w artykułach z małym lub nieistniejącym stanem badań. Wykorzystując znalezione na kartach tytułowych informacje, zawarte w dedykacjach wskazówki, ukryte w treści kalendarza autobiograficzne notatki rekonstruuje losy poszczególnych autorów, pozwalając tym samym, aby kalendarze same opowiedziały historię swoich twórców²⁴.

Ciekawym rozwiązaniem było uwzględnienie w biogramach (tam, gdzie było to możliwe) informacji o korespondentach, ze wskazaniem na innych autorów kalendarzy. Zabieg ten pozwala wnioskować, po pierwsze, o przynależności wielu z nich do wczesnonowoczesnej *res publica litteraria*, po drugie, o istnieniu w jej ramach pewnej społeczności twór-

21 journals@UrMEL, zs.thulb.uni-jena.de [dostęp 06.04.2021].

22 Johann Jakob Christoffel von Grimmelshausen, Ulrich Junius, Jacob Köbel, Georg Friedrich Richter, Johannes Schöner.

23 Kolejne słowo, dla którego znalezienie odpowiednika w polskojęzycznej literaturze kalendariograficznej nie jest łatwym zadaniem, to *Kalenderreihe*. W niemieckich publikacjach podejmujących się problematyki kalendarzowej stosowane jest w celu określenia konkretnej, ukazującej się periodycznie serii kalendarzy, które łączy między innymi formuła tytułu, szata graficzna i motyw przewodni treści.

24 Zob. Wolfgang Sigismund Espich, Theodor Mai, Johannes Remus Quietanus, Johannes Vulpius, Hermann de Werve.

ców kalendarzy. Korespondencja ta w kontekście publikacji jest nieocenionym źródłem informacji nie tylko o życiu i działalności poszczególnych autorów, lecz także o tajnikach pracy kalendarzowej, pozwalających lepiej zrozumieć kulisy tego fachu.

Najistotniejszą przynależącą do biogramu częścią są występujące tuż pod nim wykazy serii kalendarzowych, które prowadził dany twórca. W tych spisach kryje się niemały trud włożony przez Herbsta w przygotowanie słownika. W celu wyjaśnienia, jak złożony i skomplikowany jest proces ustalania przynależności nie tylko całych serii, lecz także poszczególnych roczników, przedstawimy zaproponowaną przez Herbsta klasyfikację, uwzględniającą kryterium autora kalendarzy. Obok kalendarzy autorskich, sygnowanych przez twórców własnymi nazwiskami, istniał jeszcze wariant publikowania pod pseudonimami. Mogły mieć one formę – utworzonego od imienia i nazwiska autora kalendarza – anagramu, wymyślonej nieistniejącej osoby lub nazwiska zmarłego twórcy, którego serie w następstwie prowadzono. Istniał przy tym ostatnim jeszcze wariant tytułowania się „kontynuatorem” nieżyjącego już autora kalendarzy. Tożsamość ukrywano pod inicjałami lub nie ujawniono jej w ogóle, publikując anonimowo (cz. 1, s. 102). Zrozumiałe jest wobec tego, że przedstawienie tak złożonego zagadnienia kryć będzie wiele zawitości. Załączone do artykułów spisy nie będą na przykład odzwierciedlały całości dorobku kalendarzowego danego autora. Wyłączono z nich bowiem serie kalendarzowe pisane pod pseudonimami i w wielu artykułach również te przejmowane po innych autorach²⁵.

Równie trudnym zadaniem, poza identyfikacją autorstwa, było ustalenie i zaprezentowanie ram czasowych – zrekonstruowanych, wnioskować możemy, na bazie istniejących egzemplarzy, zachowanych w źródłach wzmianek o ich istnieniu lub przypuszczeń autora publikacji. Punktem obowiązkowym w tym miejscu jest zapoznanie się z wprowadzonym przez Herbsta systemem oznaczeń (cz. 1, s. 314). Podane przedziały czasowe nie zawsze oznaczają to samo. Ogólnie odnoszą się do czasu istnienia serii. Tam jednak, gdzie widnieje komentarz o przejściu serii w ramach sukcesji, będą to daty prowadzenia jej przez danego twórcę. Wynika to z kolei z tego, że w części artykułów takie kalendarze uwzględniono w spisach.

Na potrzeby zwięzłej prezentacji serie kalendarzowe opatrzone skróconymi tytułami lub, jeżeli żaden ich egzemplarz się nie zachował, tytułami nadanymi samodzielnie przez autora. Wszystko zamyka informacja o formacie, jeżeli odbiega od ogólnie przyjętego formatu 4°. Serie kalendarzowe przedstawiane są w większości przypadków w porządku chronologicznym. W niektórych biogramach pojawia się jednak uporządkowanie rzeczowe. Stosowane jest ono w sytuacjach wielojęzycznej twórczości (z podziałem na kalendarze niemieckie, dolnoniemieckie, polskie, łacińskie, węgierskie, duńskie, szwedzkie, angielskie i czeskie) lub do wydzielenia anonimowo publikowanych kalendarzy.

Następnie Herbst precyzyjnie rozpisuje, w jakich miastach i w czyich drukarniach ukazywały się serie kalendarzowe. W tej części znajdziemy dokładniejsze ustalenia, które lata, objęte wyznaczonymi ramami, się nie zachowały lub ukazały. Spisy te stanowią bardzo ciekawe uzupełnienie, przybliżające historię poszczególnych serii. Z jednej strony, ilustrować mogą ciągłość współpracy twórcy kalendarzy z wydawcą, kontynuowaną potem z jego spadkobiercami (wdową lub dziećmi). Z drugiej strony, pokazują burzliwe losy danej serii, która wędrowała od miasta do miasta, od drukarza do drukarza.

25 Wskazane na początku każdego artykułu biograficznego prezentowane są w innych miejscach słownika.

Obrazu działalności poszczególnych twórców kalendarzy dopełniają listy ich publikacji. Dla wielu wczesnonowożytnych uczonych kalendarze były jedynie środkiem do realizacji innych celów – badań naukowych. I chociaż biogramy nie zawsze do tego aspektu ich aktywności się odnoszą, autor nadrabia to, przedstawiając wykazy ich druków. Poprzez zwrócenie uwagi na obecność na rynku wydawniczym również innych pozycji twórców kalendarzy Herbst bardzo dobrze oddaje, jak bogaty i różnorodny mógł być dorobek jednego autora.

Cechą charakterystyczną całej publikacji jest wszechobecność cytatów źródłowych. Dostajemy je wplecione w tekst biogramów, wkomponowane w przypisy, a największe i najobszerniejsze fragmenty zostały zamieszczone tuż po literaturze przedmiotu, dopełniając tym samym artykuł. Obfitość materiału źródłowego obecnego w narracji wynika częściowo ze stylu samego autora, w którego pozostałych pracach napotykały podobne rozwiązania. Fragmenty źródeł wyłączone z tekstu dobrane zostały trafnie, potwierdzają wnioski autora i celnie ujmują opisywane przez niego zagadnienia. Tworzą tym samym ciekawy dodatek do biogramu, dodatek, którego brak nie wpłynąłby jednak negatywnie na wartość publikacji.

Całość zamyka komunikat o dacie powstania artykułu i jego ostatniej aktualizacji. Jest to bardzo praktyczne rozwiązanie. Dzięki niemu czytelnik może w łatwy sposób sprawdzić, czy na stronie internetowej istnieje nowsza wersja. W konsekwencji niektóre biogramy nie są już identyczne. Poza dostępem do najnowszych badań platforma internetowa oferuje łatwiejszy dostęp do zdigitalizowanych materiałów. Walorem wersji drukowanej są zawarte w części pierwszej wprowadzenie oraz indeksy. Niewątpliwą zaletą publikacji jest też sam komfort jej czytania. Biogramy ze swoim niezwykle rozbudowanym aparatem naukowym przesycone są rozrywającym tekstem gąszczem sygnatur, powołań na opracowania czy strony internetowe, przez co łatwość odbioru prezentowanych w nich informacji jest zdecydowanie lepsza w wersji drukowanej.

Zgłębiając zawartość słownika biograficzno-bibliograficznego, zauważyć można, że istnieją w nim zagadnienia, które zazębiają się z polskimi badaniami problematyki kalendarzowej. Wskazać można tytułem przykładu kilka kierunków związanych z kryterium miejsca druku. Pierwszym jest grupa autorów piszących kalendarze dla Gdańska: Wilhelm Misocacus, Friedrich Büthner, Lorenz Eichstädt, Peter Crüger (Krüger), Paul Pater. Drugi nurt stanowią kalendarze śląskie, wśród nich dominują twórcy związani z ośrodkiem drukarskimi we Wrocławiu: Christoph Cnoll, Adam Freitag, Valentin Hancke d. Ä., Valentin Hancke d. J., David Frölich, Christoph Neubarth, Johann Neubarth. Trzeci kierunek wyznaczają autorzy związani z ośrodkiem krakowskim: Paweł Herka, Mikołaj Żórawski (Nicolaus Zorawsky), Jan Gostumiowski (Johannes Gostumiowsky), Piotr Słowacki (Petrus Slovacijs), Krzysztof Krzykawski (Christoph Krzikawsky).

W tak obszernej pozycji, zawierającej 781 haseł, tworzonych w toku wieloletnich, rzetelnych badań, nieuniknione są również potknięcia. Ograniczę się w tym miejscu do kilku przykładów. W niektórych biogramach nie udało się uniknąć drobnych błędów merytorycznych. Chociaż konstrukcja słownika na pierwszy rzut oka jest klarowna i spójna, przy bliższej analizie można natknąć się na pewne niejasności. Uwagę zwraca niekonsekwencja w stosowaniu przyjętych rozwiązań. Na przykład autor ustalił, że brak informacji o formacie kalendarza w dołączonych do biogramów spisach będzie oznaczał, iż kalendarz odpowiada formatowi 4°. W praktyce jednak informacje o tym formacie raz się pojawiają, a raz nie. Niezrozumiałe jest również, dlaczego część imion i nazwisk została zmodernizowana,

a część funkcjonuje w publikacji w takiej formie, w jakiej została znaleziona na kartach tytułowych kalendarzy²⁶.

Uchwycone w słowniku biograficzno-bibliograficznym sylwetki nie wyczerpują listy autorów kalendarzy. Zaznacza to sam Herbst, wskazując na możliwość jej uzupełnienia o nazwiska osób, które po 1700 r. przygotowywały kalendarze. Istnieje także prawdopodobieństwo, że przyszłe kwerendy doprowadzą do odnalezienia kolejnych postaci (sprzed 1700 r.) lub zidentyfikowania do tej pory nierozwikłanych pseudonimów (cz. 1, s. 9). Ta swoista otwartość pozostawia sporo przestrzeni do dalszych badań. Wiemy również, że autor publikacji nie kończy swojej przygody z kalendarzami, rozpoczął bowiem realizację innego niemniej ciekawego i pożytecznego projektu. Tym razem obiektem zainteresowania Herbsta będą zachowane w archiwach i bibliotekach egzemplarze kalendarzy zawierające ręczne zapiski. Możemy się, zatem spodziewać, że w ramach trzyletniego projektu DFG (2021–2024) *Erschließung der handschriftlichen Einträge in frühneuzeitlichen Schreibkalendern mittels eines Repertoriums (ca. 1540 bis 1800)*, powstanie kolejna platforma internetowa ukierunkowana właśnie na ich prezentację²⁷.

Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher w swojej dwoistej formie – publikacji książkowej i strony internetowej – stanowi niezaprzeczalnie ważny wkład do badań nad niemiecką kalendariografią. Powstanie słownika było oryginalnym pomysłem, wychodzącym naprzeciw zapotrzebowaniu na pozycję, która prezentowałaby ścieżki kariery, związki rodzinne oraz dorobki autorów kalendarzy. Koncepcja ta swoją realizację znalazła najpierw w wersji online i w takiej formie od wielu lat służy już badaczom problematyki kalendarzowej. Pojawienie się wersji drukowanej uznać możemy za zwieńczenie pewnego etapu starań, podejmowanych w celu poszerzenia i pogłębienia naszej wiedzy o autorach wczesnonowożytnych kalendarzy i ich dziełach.

Bibliografia

- [Bandtkie J.S.], *Nowy słownik kieszonkowy niemiecko-polsko-franzuski. Nowa edycja zupełnie poprawiona*, t. 1, Wrocław 1839.
- Bryłka-Jesionek A., *Nowożytna kalendariografia Śląska do połowy XVIII wieku. Katalog*, Katowice 2018.
- Deutsche Presseforschung Bremen, deutsche-presseforschung.net [dostęp 06.04.2021].
- Die Korrespondenz des Astronomen und Kalendermachers Gottfried Kirch (1639–1710)*, t. 1–3, red. K.-D. Herbst, Jena 2006.
- GEPRIS – Geförderte Projekte der Deutschen Forschungsgemeinschaft, gepris.dfg.de/gepris/OCTOPUS [dostęp 06.04.2021].
- Gorczyńska M., *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, Lublin 1999.
- Gottfried Kirch (1639–1710) – Astronom und Kalendermacher, gottfried-kirch-edition.de [dostęp 06.04.2021].

26 Dotyczy tych artykułów biograficznych, których stan badań pozwala na wskazanie zmodernizowanej formy.

27 GEPRIS – Geförderte Projekte der Deutschen Forschungsgemeinschaft, gepris.dfg.de/gepris/OCTOPUS [dostęp 06.04.2021].

- Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, cz. 1–4, Jena 2020 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 9).
- Herbst K.-D., *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=Startseite [dostęp 06.04.2021].
- Herbst K.-D., *Die Kalendermacher – Namen, Leumund, sozialer Status*, [w:] *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, red. K.-D. Herbst, W. Greiling, Bremen 2018 (*Presse und Geschichte – Neue Beiträge*, t. 124), s. 19–43.
- Herbst K.-D., *Die Schreibkalender im Kontext der Frühaufklärung*, Jena 2010 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 2).
- Herbst K.-D., *Verzeichnis der Schreibkalender des 17. Jahrhunderts*, Jena 2008 (*Acta Calendariographica – Forschungsberichte*, t. 1).
- Janik M., *Kalendariografia polska od XVI–XVIII wieku. Próba typologii*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 9–52.
- Jordan J.P., *Dokładny słowniczek polsko-niemiecki i niemiecko-polski*, Lipsk [b.r.]. journals@UrMEL, zs.thulb.uni-jena.de [dostęp 06.04.2021].
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 3, Lwów 1857.
- Mrongowiusz K.C., *Dokładny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1854.
- Rok B., *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 606, *Historia*, 37).

dr **Justyna Rogińska**, doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie naukowej historia, adiunkt w Pracowni Historii Nauk Ścisłych Instytutu Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN. Zainteresowania naukowe: historia wczesnonowoczesnej astronomii i meteorologii, kalendariografia niemiecka.
e-mail: jroginska@ihnpan.pl

Data zgłoszenia artykułu: 18 maja 2021

Data przyjęcia do druku: 10 września 2021